

Svědění, vina a pokání z pohledu teologie a penologie

Conscience, fault and repentance from the view of theology and penology

Josef Dolista, Jaroslav Hála

Souhrn

Autoři ve svém článku podávají stručný přehled poznatků k tématu svědomí, viny a pokání. Vycházejí přitom z papežských dokumentů, textů vybraných teologů a moderní penologické literatury zejména americké a německé provenience, rovněž tak z vlastních dlouhodobých výzkumů kvalitativního charakteru. V médiích a tím i v celé společnosti málo frekventovaná slova svědomí, vina a pokání mohou mít právě dnes důležitý význam při překonávání narůstajícího zla ve světě. Nutnost změny člověka, a to v hloubi jeho srdce, v kognitivě a posléze jednání, je nezbytnou součástí všech projektů aspirujících na reálné dosažení těchto cílů. Také penologie nabízí v konkretizaci algoritmu *svědomí > vina > pokání* justiční, zvláště penitenciární a postpenitenciární praxi nadějná řešení.

Klíčová slova: svědomí – vina – pokání – odpuštění – smíření

Summary

The authors give brief overview of knowledge on conscience, guilt and repentance. The analysis included pontifical documents, text of selected theologians, novel mostly American and German literature and own long-termed qualitative research. Although neglected in media and society awareness, notions like conscience, guilt and repentance may be important in overcoming evil flourishing in the modern world. Necessity of human change in the very heart, in cognitivity and behaviour is a crucial part of all projects aiming on achieving of the above targets. Also the penology offers promising solutions in the application of the algorithm *conscience > guilt > repentance* for penitenciar and postpenitenciar practice.

Key words: conscience – guilt – repentance – forgiveness – conciliation

Obory filozofická etika a teologická etika mají mnoho společného. V etice slova svědomí, vina a pokání jsou významnými pojmy, i když jsou vzdálena každodenním starostem a současným problémům člověka. Jsou to slova, která se v médiích téměř nevyskytují, přesto mají bezprostřední vliv nejen na člověka samotného, ale i celou společnost. Výzkumu člověka se věnují nejen přírodovědci, ale z pozice humanitních věd posílili svozu pozici v posledních letech psychologové, sociologové, historici, své nezastupitelné místo zde mají filozofové a teologové. Filozof a teolog, každý ze svého zorného úhlu, zkoumají témata svědomí, viny a pokání. Tato témata jsou aktuální z toho důvodu, že lidé pocítují ve společnosti a ve světě méně bezpečnosti, sociální nespravedlnost, vnímají sílící hrozby terorismu, velké výdaje jednotlivých států na zbrojení, zvyšující se rozdíl mezi bohatými a chudými státy. Velké množství mladých lidí a dětí jsou obětmi nenávisti dospělých, jsou nechtění, psychicky týraní,

jsou to oběti válek a trpí hladem a žízní. Kde jsou ale příčiny zla ve společnosti? Zlo není obecný pojem, ale tkví v jednotlivci, je to narušení tkvící uvnitř lidského ducha a jeho myšlení. Čím více lidí existuje s tímto narušením a spojují se za účelem svých neblahých egoistických zájmů, tím více zla existuje ve společnosti. Důsledky egoismu bývají značné, zvláště když se jedná o skupinové, národní a nadnárodní egoistické zájmy. Důsledky zla se musí překonávat nápravou, zřízením spravedlivé nápravy, uznáním viny a pokáním. Pokání musí být účinné. Vykonané zlo se v křesťanské tradici nazývá hříchem. Smíření s lidmi, kteří byli postiženi zlem, vyžaduje smíření a pokání. Smíření předpokládá uznání viny, nápravu vzniklých škod můžeme nazvat pokáním. V řeckém jazyce se setkáváme se slovem *metanoia*, které nejlépe vystihuje to, co se nazývá v křesťanské tradici pokáním, jedná se o nutnost proměny srdce, proměny osobního života, proměny způsobu smýšlení¹. Uznání viny a pokání nejsou tedy v křesťanské tradici jen abstraktními pojmy, ale staly se konkrétní realitou, konkrétními činy, které sledují nápravu vykonaného zla. Uznání viny a pokání vede k obnově komunikace s těmi, kde nastala bariéra v důsledku vykonaného zla. V současném složitém období není schopno komunikovat mnoho lidí, jakékoli ublížení druhým je drsná forma nekomunikace, která přináší mnoho důsledků do osobního nebo společného života.

Křesťanská zvěst vychází z předpokladu, že každý člověk se dopouští hříchu. Tímto stanovením je sděleno, že žádný člověk není dokonalý a zbaven egoismu, že se nikdy nikomu nepodaří, aby negativně nezasáhl do života druhého člověka. Člověk je tedy tvor, který není jen dobrý, je tvorem, který páchá zlo, je mu nakloněný a musí se zlem bojovat ve svém. Většina lidí se domnívá, že zlo je jen vnějším jevem. Zlo je rovněž uvnitř každého člověka, jeho maxima pak zjišťujeme v závažných trestních činech. Teologické úvahy nad situací člověka zakořeněného ve zlu se staly v dějinách teologie složitou disputací. Teolog Augustin byl přesvědčen o lidské silné náklonnosti ke zlu, teolog Pelagius byl přesvědčen že tomu tak není, že člověk je v podstatě dobrý, jen špatné příklady ovlivňují člověka k páchání zlých skutků. V současné době teologové učí, že si člověk má být vědom toho, že je ke zlu nakloněný a schopný zlých skutků. Už toto vědomí vyzývá člověka k obezřetnosti a odpovědnosti nad svým jednáním. Vážný mravní úpadek lidí spočívá v jeho namyšlenosti, že vše může, stačí k tomu mít prostředky, společníky, snad i štěstí.

¹ Jan Pavel II., *Reconciliatio et penitentia* ze dne 2.12.1984, , čl. 9.

V tuto souhru jmenovaných tří pojmů uvěřili i ti, kteří se dopustili trestného činu. Ale ne všechny zlé činy spadají do oblasti trestního práva, škodit někomu lze mnoha jinými způsoby, aniž by byl spáchán trestný čin. Špatnost člověka má mnohem širší dimenzi než je vyjádřeno zákonnými normami. Teologie by nebyla teologií, pokud by nepřemýšlela o Bohu ve vztahu k člověku. I vyloučení Boha z lidského života je nazýváno v křesťanské tradici hříchem.² To pak má za následek, že člověk zasahuje proti právům na život druhého, proti osobní nedotknutelnosti druhého i proti občanským právům ostatních lidí.³ Křesťanská tradice ví o účtě k falešným bohům, tím byly chápány peníze, moc a nezřízený sexuální život. Tato tradice předpokládala, že svědomí lidí zajistí zábranu páčání zlých činů. Současní teologové jsou však přesvědčeni o tom, že vliv svědomí ochabnul ve společnosti, že svědomí je otupené a deformované. Svědomí je zajisté vázáno na výchovu, vzdělání a kulturu, přesto má být rozlišovacím kritériem pro rozpoznání dobra a zla. Svědomí požaduje vzdělávání v etice, která se stala dnes velkým problémem z toho důvodu, že ani filosofové se neshodnou na tom, co je a není etické. Svědomí se někdy dostává do kontextu patologického projevu pocitu viny. Tato situace jistě může nastat, ale přece je jen výjimkou. Otupené svědomí prokazuje, že se uvolnila mravnost a nejsou dány žádné zřejmé hranice mravního jednání. Tento stav se ukazuje např. v debatách o euthanasii, o interrupcích, o zasahování do genetického vybavení embryí a asistované lidské reprodukce.

Křesťanská tradice hlásá, že nemá být odsouzen člověk, ale jeho zlý čin. Tím bylo vyjádřeno, že se za spáchaný čin dotyčnému člověku nemstíme a nemučíme ho. Soudní jednání má pomoci takovému člověku poznat sama sebe (vyznání zla), má podnítit jeho úmysl nést důsledky svého jednání (snaha o nápravu) a změnit se (léčba). Myslitel Augustin to vyjádřil slovy: „Chci léčit, nikoli žalovat“. Poznaný zlý čin ze strany člověka může pomoci ke zvýšení citlivosti jeho svědomí, kdy dotyčný člověk se konfrontuje s vnitřním mravním zákonem. Lítostí se nerozumí v křesťanské tradici citová nálada, má málo společného s psychologickým aspektem jednání, ale pocit lítosti představuje konkrétní čin nápravy a náhrady škody (zadostiuchnění). Účinná lítost není citové vzplanutí nad tím, že byl druhý poškozen, ale že mu např. bude vráceno to, co mu bylo vzato.

² Srov. J. Gründel, *Vina a smíření*. Mainz, Mathias Grünewald Gründel, 1985, s. 60.

³ Srov. Tomáš Akvinský, *Summa theologie*, IIa-IIae. Olomouc, Krystal 1937.

Křesťanská tradice zná pojem „strukturální hřích“, kterým se myslí „stav zlé situace“, kterou nezavinila většina lidí, ale individuální nebo kolektivní egoismus několika osob, kteří nastolili takové důsledky jednání, za které pyká většina. Jako příklad lze uvést světovou finanční krizi. Zlo se jeví jako „společenská skutečnost“, ze které volá většina lidí po osvobození (např. hladoví lidé v afrických státech). Následkem této situace mohou být revoluce a občanské války. Teologové současné doby si uvědomují, že je nutné se zabývat celkovou zlou situací ve společnosti (strukturální hřích), vyžadují nápravu cestou dialogu s postiženými a přejí si, aby prohlédli ti, kteří byli zaslepeni a neviděli nouzi přítomného stavu ve společnosti. Zde se jedná zejména o sociální situaci v určité oblasti. Tato situace má pochopitelně i politickou stránku, takže téma viny, hříchu, nápravy, lítosti a pokání musí jít také směrem do politických stran a hnutí.⁴

K závěru této reflexe o vědomí, vině a pokání z pohledu teologie i filozofie nutně patří i téma odpuštění a milosrdenství vůči těm, kteří propadli vině a žádají o odpuštění.⁵ Odpuštění ze strany nevinných lidí není zapomenutí a banalizace vykonaného zlého činu, ale je to darování nové příležitosti tomu, kdo o odpuštění požádal. Proto lze nazvat odpuštění velkým darem.

Penologie je aplikovaná integrativní věda zabývající se soudně ukládanými tresty a jejich humánním, účinným a bezpečným vykonáváním. Ústřední penologickou problematiku představuje zacházení s vězněným člověkem definované jako soubor aktivit vězeňských pracovníků aplikovaný s cílem motivovat vězně (poskytovat mu společensky hodnotné a osobně přitažlivé výzvy) k práci na sobě samém a tím pomáhat zvyšovat jeho šance na život v zákonnosti po propuštění z vězení a na reintegraci do demokratické společnosti. Z přediva základních penologických pojmů a teorií se (podloženy více kvalitativními než kvantitativními výzkumy) postupně vynořují některé algoritmy mající zásadní význam pro moderní justiční, penitenciární a postpenitenciární praxi. *Algoritmus* (chápaný i zde jako určitý vzorec, optimální postup vedoucí k vyřešení všech úloh daného typu) *ukládání trestu* je dnes již dobře zakotven v myslích soudců trestních senátů rozhodujících o druhu a výši trestu pro konkrétního pachatele trestného činu. Pachatelům těch nejzávažnějších, zejména agresivních zločinů (vraždy, znásilnění, loupeže), bývají obligatorně ukládány dlouhodobé nepodmíněné tresty odnětí svobody. Děje se tak především proto, aby společnost byla od

⁴ Srov. Jan XXIII., *Pacem in terris* ze dne 11.4. 1963.

⁵ Srov. Jan Pavel II., *Dives in misericordia* ze dne 30.11.1980

těchto nebezpečných individuí co nejspolehlivěji a co nejdéle ochráněna, rovněž tak proto, aby na dosažení žádoucích pozitivních změn v jejich chování a osobnosti byl zajištěn dostatečně velký časový prostor. Pachatelům méně závažných trestných činů již mohou být ukládány alternativní tresty, a to zejména v závislosti na jejich solventnosti. Jsou-li schopni (a ochotni) zaplatit stanovenou finanční částku, jeví se jako všestranně výhodné (zvláště pro státní pokladnu) uložit jim citelný peněžitý trest. Nejsou-li solventní, mohou se stigmatizujícímu (byť krátkodobému) uvěznění rovněž vyhnout, pokud jim soudce uloží trest obecně prospěšných prací (musí ale být k této alternativě zdravotně i psychosociálně způsobilí, což ve spolupráci se zdravotnickými a psychologickými službami zjišťují pro soudce pracovníci probační a mediační služby). Namísto je poznámka o nutnosti výrazné individualizace (algoritmus není dogma) každého soudně rozhodovacího procesu. V potaz je brán komplex faktorů spojených s konkrétním trestným činem, jeho pachatelem a obětí.

Algoritmus výkonu trestu (konstruovaný speciálně pro nepodmíněný trest odnětí svobody, avšak aplikovatelný i na alternativní tresty) je možno vyjádřit vzorcem: SVĚDOMÍ > VINA > POKÁNÍ (= NAROVNÁNÍ + REINTEGRACE).

Součástí výchovy každého z nás rodiči, prarodiči a učiteli bylo poukazování na nepříjemné důsledky nežádoucích aktivit. Tak se v dětství a dospívání vyvíjel a zpevňoval soubor odstrašujících mechanismů tvořící jádro *svědomí* a chránící člověka obecně před konáním zla, speciálně před pácháním trestných činů.⁶ Delikventi se ale – na rozdíl od slušných lidí – naučili v průběhu své kriminální kariéry používat blokující strategie, kterými „osten špatného svědomí“.⁷ otupí, případně zmíněné odstrašující mechanismy dočasně zcela vyřadí z činnosti. Existuje několik typů blokování⁸, mezi nimiž stále více dominuje zneužívání drog. Situace dopadení a uvěznění pachatele trestného činu pak představuje mimořádně vhodnou příležitost k odblokování a zpytování svědomí, totiž uvědomění si hanebnosti, nehumánnosti i protiprávnosti spáchaného trestného činu a k upřímnému vyjádření lítosti. Jako jedna z prvních se o zintenzivnění tohoto procesu již v roce 1776 pokusila americká věznice *Walnut Street Jail*. Učinila tak (letopočtu odpovídajícím) velmi drsným způsobem – téměř naprostou fyzickou a psychosociální izolací vězňů jejich dlouhodobým umístěním na samotkách. Bohulibý cíl předjímací dnešní algoritmus výkonu trestu však tehdy ještě splněn nebyl, protože extrémní odloučení vězně jak od vězeňského společenství, tak od svobodné

⁶ Srov. J. Křivohlavý, *Psychologie smysluplnosti existence. Otázky na vrcholu života*. Praha, Grada 2006.

⁷ Srov. C. G. Jung, *Člověk a duše*. Praha, Academia Jung, 1995, s. 172

⁸ Srov. J. Hála, *Úvod do teorie a praxe vězeňství*. České Budějovice, Vysoká škola evropských a regionálních studií 2006.

společnosti mimo vězení, vedlo konec konců k destrukci jeho osobnosti. Přesto nejmodernější penologické trendy (uplatňované zatím jen ve vybraných věznicích nejvyspělejších zemí Evropy) na staré americké zkušenosti navazují. Každému vězni je v těchto projektech přidělena samostatná cela, v noci je ponecháván sám vždy (tím je jednak do značné míry zabraňováno šikanám, agresivním či jiným nežádoucím kontaktům mezi vězni, jednak má nedobrovolný samotář skutečně dostatek času na přemýšlení o svém dosavadním životě, napáchaném zlu a potřebnosti změn), přes den je mu (v závislosti na jeho chování a pracovních výkonech) individuálně „dávkována“ doba a druh společných činností mimo celu. Další podstatnou změnou, odlišující vězeňství jednadvacátého století od úsvitu penitenciárních dějin, je skutečnost, že vedle působení duchovních (ti se v podpoře příklonu vězně k algoritmu výkonu trestu angažovali vždy) se na zacházení s vězněnými osobami podílí i další odborníci (např. psychologů dnes v českém vězeňství působí více než sto). Nemají lehkou práci. Kvalifikované odhady hovoří o tom, že více než 50% odsouzených nacházejících se ve výkonu trestu odnětí svobody tvrdšíjně odmítá učinit byť i jen první krok v souladu s algoritmem a pohroužit se do bolestivého vnitřního dialogu se svým svědomím. Místo toho velmi vynalézavě uplatňují a sofistikuji různé obranné mechanismy (převážně racionalizační). Rozbití těchto důmyslných psychických konstrukcí při současném posílení motivace k žádoucí změně pak již přesahuje rámec psychologického poradenství či terapie a je spíše uměním osvojovaným si nemnoha praktiky na základě dlouhodobé každodenní přímé práce s vězni.

Dokáže-li vězeň (ať již sám nebo za přispění psychologa, duchovního, případně jiného specialisty) probudit své svědomí, je třeba učinit druhý krok na cestě k plnohodnotnému znovuzачlenění do svobodné společnosti extramurálního světa. Přijetí *viny* představuje pro vězně opět nelehký proces plného převzetí osobní odpovědnosti za zločin a z něj vyplývající praktické důsledky a povinnosti. Ještě v této fázi svého vývoje (naplňování algoritmu) setrvává však odsouzený víceméně v rovině teoretických úvah, kdy v rozhovoru s psychologem nebo duchovním může sice upřímně deklarovat přijetí odpovědnosti za zločin a realisticky plánovat následný krok, také ale až příliš často produkuje jen pouhé hezké řeči, plané sliby nebo vzletné fantazie. Proto zde nachází plné uplatnění realitní terapie vytvořená americkým psychiatrem Glasserem právě pro potřeby penitenciární praxe.⁹

Rozhodující je třetí krok, nazveme ho *pokání* (důraz je již kladen na činy, nikoli pouhá slova). Penologie předpokládá jeho realizaci ve dvou paralelně probíhajících procesech. Jedná

⁹ Srov. W. Glasser, *Terapie realitou*. Praha, Portál 2001.

se o *narovnání* zločinem narušených vztahů mezi pachatelem a obětí trestného činu (případně pozůstalými, šlo-li o vraždu) a *reintegraci*, tj. postupné, dlouhodobé znovuzacheňování odsouzeného (vězněného a posléze z vězení propuštěného) do svobodné společnosti. Narovnání má zahrnovat (velmi citlivě co do času, místa a způsobu provedení) omluvu za spáchaný zločin a vždy také patřičnou finanční kompenzaci způsobených materiálních, psychosociálních i dalších ztrát a škod. Evropskou špičku v projektech zaměřených na humánní, účinné a bezpečné řešení problematiky narovnání mezi pachatelem-vězněm a obětí představuje švýcarská Věznice Saxerriet.¹⁰

Reintegrační úsilí vězně podporované všemi vězeňskými pracovníky (v souladu se specifikami jejich profesí a v duchu uvedené definice zacházení) nemůže být úspěšné bez důkladné penitenciární diagnózy. Ta zahrnuje základní data o vězněné osobě a spáchaném trestném činu („tvrdá fakta“), lékařské doporučení (především kontraindikace k pracovním a dalším činnostem), sociální anamnézu, psychologickou charakteristiku a vrcholí v aktu označeném anglickým termínem *risk assessment*,¹¹ což je vyhodnocení rizik, problémů, obtíží, které odsouzenému, právě nastupujícímu do výkonu trestu odnětí svobody, brání v budoucí dobré reintegraci. Na této bázi je pak pro každého vězně (a za jeho aktivní účasti) sestaven program zacházení, tj. individualizovaný časově rozvržený komplex vhodných aktivit vedoucí ke snížení nalezených rizik. Ve vězeňství je toto společné úsilí nejčastěji orientováno do tří oblastí:

Risk assessment:

- nebezpečí recidivy násilné trestné činnosti na podkladě přetrvávající zvýšené agresivity
- problémovost v mnoha oblastech života vyplývající z drogové závislosti
- riziko nezaměstnanosti a tím i majetkové trestné činnosti v důsledku nedostatečné kvalifikace

Do programu zacházení:

- zařazení do kurzu snižování agresivity (Miller et al., 2007)
- motivace vězně k životu bez drog (spec. oddělení atd.)
- umožnění získání kvalifikace.

Závěrem odkaz na aktuální praktický důsledek předchozích úvah. Soudci rozhodující o předčasném propuštění z výkonu trestu odnětí svobody si dosud od vězeňského zařízení

¹⁰ Srov. Vinzens, M., Hála, J., Narovnání mezi vězněm a obětí trestného činu ve Švýcarsku. *Kontakt* 10 / 2008 1, s. 232 – 234.

¹¹ Srov. D. Lehner, *Risk Assessment und Multi Agency Protection*. Schweizerische Zeitschrift für Kriminologie, 7 / 2008, 2, s. 27 – 32.

důsledně nevyžadují zprávu zaměřenou především na zhodnocení pokroků adepta na propuštění ve smyslu algoritmu výkonu trestu odnětí svobody. Stává se proto, že jsou (zbytečně před uplynutím původním rozsudkem vymezené a tedy nevyužité doby) propouštěni ti delikventi, kteří neprošli všemi nezbytnými vývojovými stádii (*probuzení svědomí – přijetí viny – realizace pokání, tj. jak narovnání, tak reintegrace*), zůstávají v polovině nebo dokonce na začátku této cesty a při propuštění z vězení tak představují pro sebe i společnost nová rizika.

LITERATURA

- Augustin, *Sermo* 82,8: PL 38,511.
Glasser, W., *Terapie realitou*. Praha, Portál 2001.
Gründel, J., *Vina a smíření*. Mainz, Mathias Grünewald 1985.
Hála, J., *Úvod do teorie a praxe vězeňství*. České Budějovice, Vysoká škola evropských a regionálních studií 2006.
Hála, J., *Bolest a naděje vězení. Penologické eseje*. Praha, Triton 2007.
Jan XXIII., *Pacem in terris* ze dne 11.4. 1963.
Jan Pavel II., *Dives in misericordia* ze dne 30.11.1980.
Jan Pavel II., *Reconciliatio et penitentia* ze dne 2.12.1984.
Jung, C.G., *Člověk a duše*. Praha, Academia 1995.
Křivohlavý, J., *Psychologie smysluplnosti existence. Otázky na vrcholu života*. Praha, Grada 2006.
Lehner, D. *Risk Assessment und Multi Agency Protection*. Schweizerische Zeitschrift für Kriminologie, 7 / 2008, 2, s. 27 – 32.
Müller, S. et al., *Intramurale Tätertherapie*. *Forum Strafvollzug*, 56 / 2007, 4, s. 156 – 161.
Vinzens, M., Hála, J. (2008): Narovnání mezi vězněm a obětí trestného činu ve Švýcarsku. *Kontakt*, 10 / 2008, 1, s. 232 – 234.
Tomáš Akvinský, *Summa theologie*. Olomouc, Krystal 1937.